

Het verhaal beantwoordde daarmee volledig aan één van de belangrijkste functies die de moderne literatuur voor ons vervulde, namelijk seksuele voorlichting. Claus was de eerste die vrolijke, ongeremde seks beschreef, zonder de opschepperigheid van Jan Cremer later, veel subtieler, hier en daar een tikje pervers zelfs. Helaas, nu ik het verhaal, veel subtieler, hier en daar overlees, zie ik dat het helemaal niet zo frivoool was. De hoofdpersoon denkt na de daad: 'Hoelang nog?' Met andere woorden; hij heeft er alweer genoeg van. Onbegrijpelijk, met zo'n speelse vriendin!

Toch staat er in *Losse planken* een verhaal dat mij zuiver de schok teruggaf die ik bijna vijftig jaar eerder ondervond. 'Manuscript in een kliniek gevonden' is geschreven door een man die 'met een triest gezicht' op een balkon zit, zijn voeten tussen de spijlen van de balustrade. Hij kijkt. Hij kijkt naar een vierkant schoolgebouw in het midden van een groot plein. En dan komen de zinnen die mij... ja wat? verbijsterden? wakker schudden? Het is heel moeilijk de emoties samen te vatten die ik onderging toen ik de volgende regels las:

Iedere maand komen arbeiders en plaveien de binnenplaats op-nieuw. Maar het zand schijnen zij niet te kunnen aanvullen. Het niveau daalt steeds, de rioolbuizen, de buizen van waterleiding en gas, de elektrische kabels die de stofwisseling van het gebouw in stand houden, liggen als dikke aderen over het plein; zij verdelen het, wanneer het geregend heeft in ondergelopen polders. Nog verder zal het niveau dalen. Tot de palen waar het gebouw op staat eruit opsteken, tot de wind onder het gebouw kan blazen, tot de leerlingen erin naar boven klimmen als de scholen aangaan.

De 'stofwisseling' van een gebouw... Nog steeds kan ik geen bouwput in de altijd opgebroken straten van Amsterdam passeren zonder te fluisteren 'de stofwisseling van de stad'. En dan die kabels 'als dikke aderen', een vergelijking die mij doet denken aan het schilderij in het Groningemuseum in Brugge waarvoor de toeschouwers geschokt een stap terug doen: de minutieuze voorstelling van een man die levend gevild wordt. En verder dat haast surrealistische beeld van een gebouw dat op palen staat, waarlangs de leerlingen naar boven moeten klimmen: iets als een booreiland op het land.

De frivoliteit van Claus, de hallucinerende visie van Hermans; dát werd voor mij de moderne literatuur. Zo heeft Ooievaar nummer 30 aan de wieg gestaan van een levenslange passie.

Ton Anbeek

Recensies

Peter Altena en Myriam Everard (red.)
Onbreekbare Burgerharten. De historie van Betje Wolff en Aagje Deken.
 Nijmegen (Uitgeverij Vantilt) 2004.
 223 pagina's € 17,50
 ISBN 90 77503 17

Een doorstart voor Wolff en Deken

'Noem zoveel mogelijk Nederlandse schrijfsters van vóór 1900'. Deze vraag legde ik kort geleden voor aan een groep van circa honderd eerstejaars letterenstudenten tijdens een hoorcollege over vrouwelijk schrijverschap. Er viel een diepe stilte. Na wat geroezemoes kwamen er toch twee namen: "Wolffje ofzo?", opperde iemand aarzelend. "Eh... was Aagje ook iemand?" vroeg een ander daarop voorzichtig. Enige tijd later volgden nog Ina Boudier Bakker (de naamgeefster van het IBB-complex, de bekendste studentenhuysvesting in Utrecht) en Anna Maria van Schurman. Daarna was het opnieuw stil.

Betje Wolff en Aagje Deken behoren tot de weinige schrijfsters die een plaats hebben verworven in het geheugen van de gemiddelde letterenstudent. Hun bekendheid hebben ze vooral te danken aan dat ene boek waarmee ze hun naam vestigden: *De historie van mejuffrouw Sara Burgerhart* uit 1782. Selecties uit deze briefroman, waarvan tal van herdrukken verschenen, staan nog altijd steevast op het leesmenu van middelbare scholieren.

Wolff en Deken mogen dan een canonieke status hebben verkregen, de wetenschappelijke aandacht voor hun leven en werken is de laatste jaren behoorlijk geluwd. Dat is, paradoxaal genoeg, vooral het gevolg geweest van het uitstekende speurwerk van de Nijmeegse (inmiddels emeritus) hoogleraar P.J. Buijnsters. Deze publiceerde in de jaren tachtig verschillende diepgravende publicaties over het schrijvende tweetal, waaronder een bibliografie van hun geschriften, een tweedelige editie van *Sara Burgerhart*, een biografie en hun briefwisseling. Wolff en Deken leken dus 'klaar'.

Het herdenkingsjaar 2004 – tweehonderd jaar na het overlijden van beide schrijfsters – vormde voor Peter Altena en Myriam Everard de aanleiding om het onderzoek nieuw leven in te blazen. Ze stelden een artikelenbundel samen om te laten zien dat het leven van de twee schrijfsters "nog zindert van de oude en nieuwe raadsels, mystificerende vermommingsen, onbekende vriendinnen, onbekende boeken, politieke verwickelingen, godsdienstfilosofische vergezichten, en onverholten kennisvreugde."

Die ambitie wordt ruimschoots waargemaakt in de in totaal achttien bijdragen van overwegend historici

en neerlandici. Ze zijn, vermoedelijk met enig passen en meten, gegroepeerd rondom vier thema's: de canonisering van Wolff en Deken na hun dood ('Onbreekbaar I'), de documentatie van hun levens en de receptie van hun werken ('Onbreekbaar II'), hun werken en de context waarin die tot stand kwamen ('Burgerharten') en tot slot de richting die het toekomstige onderzoek op zou moeten gaan ('Einde, begin').

De meeste onderwerpen zijn ingegeven door de desbetreffende specialismen van de auteurs. Zo is er een bijdrage van Maria Grever over Johanna Nabers biografie van Wolff en Deken, Lizet Duyvendak inventariseert de aanwezigheid van beide schrijfsters in het Haagse Damesleesmuseum en Olf Praamstra bespreekt de geschriften van Conrad Busken Huet. Door de sterke gerelateerdheid aan persoonlijke specialismen verdwijnen Wolff en Deken soms wat ver naar de achtergrond, zoals in de bijdragen over Jan van Konijnenburgs lofreden op Wolff en Deken (door Simon Vuyk), die over patriotse vrouwen in ballingschap (Joost Rosendaal) en die over de sodomiet Hendrik Herderschee, die in de gevangenis mogelijk een grafschrift op beide schrijfsters las (door Theo van der Meer).

De diversiteit aan onderwerpen staat weliswaar garant voor 'onverholten kennisvreugde', maar geeft de bundel als geheel ook een tamelijk willekeurig en onevenwichtig karakter: de eerste 125 pagina's (meer dan de helft) gaan over de canonisering en receptie van Wolff en Deken, ofwel de vraag hoe anderen over hen schreven en oordeelden. Dat neemt niet weg dat deze receptiegerichte benadering tot meeslepende uitstapjes kan leiden. Peter Altena vergelijkt bijvoorbeeld de biografieën van H.C.M. Ghijsen uit 1954 en Buijnsters uit 1984 met elkaar en weet sympathie te wekken voor de sterk gekleurde en stilistisch verouderde levensbeschrijving van Ghijsen. Het boeiendste artikel is naar mijn smaak dat van Mieke Aerts. Minutieus brengt zij de lange geschiedenis van Wolff en Deken als 'nationaal monument' in kaart. Alle aan hen gewijde gedenkpenningen, herdenkingsbijeenkomsten, kransleggingen, bustes, fonteinen, straatnamen en postzegels passeren de revue. Ze weet de weldaad aan concrete historische details op aantrekkelijke wijze te verbinden aan meer reflectieve passages over de betekenis, functie en veranderlijkheid van canonieke monumenten in het algemeen. Ze laat zien dat de status van Wolff en Deken als nationaal monument na 1954 geleidelijk afbrokkelde. Zij gingen, samen met de meeste andere nationale monumenten, behoren tot een restcategorie die zich nog het beste laat omschrijven met de term 'vaderlandse overblijfsels', die veeleer een manipuleerbaar en vervangbaar karakter hebben. Dat roem vergankelijk is, bleek onder meer bij de introductie van het nieuwe paspoort in 2001. Sierden de beeltenissen van Wolff en Deken nog de visumpagina's van het paspoort uit 1994, nu moesten ze

– samen met alle andere nationale grootheden – het veld weer ruimen.

Veel minder talrijk zijn de bijdragen waarin Wolff en Deken zelf aan het woord komen en waarin de inhoud van hun werken centraal staat. Een welkome afwisseling biedt dan ook het artikel van Joost Kloek, die een aanstekelijk pleidooi houdt voor tegendraadse herlezingen van *Willem Leevend* en *Cornelia Wildschut*, twee briefromans die altijd in de schaduw van *Sara Burgerhart* hebben gestaan. Hij verwijst daarbij naar Engeland, waar alternatieve interpretaties het werk van de 'godfather' van de achttiende-eeuwse briefroman, Samuel Richardson, weer 'springlevend' hebben gemaakt. Ook het artikel van Pim van Oostrum laat zien dat er inhoudelijk nog veel nieuws te ontdekken valt. Haar herlezing van Wolffs dichtkundige brief 'Aan eene vriendin' leidt tot interessante speculaties over de identiteit van de aangesproken vriendin.

Voor een echte doorstart van het Wolff en Deken-onderzoek is het aandragen van dergelijke vernieuwende perspectieven op de inhoud van hun werken onontbeerlijk. Juist daarom is het jammer dat de bundel niet een even waardig slot kent. Als afsluiting volgt eerst een wat kribbig, ultrakort stukje van Buijnsters. Bij zijn definitieve afscheid van het Wolff en Deken-onderzoek stond hij zijn archivalia aan een jongere collega af (aan wie, vraagt de lezer zich voortdurend af!). Hij hoorde daar echter nooit meer iets over. Vervolgens formuleert Lia van Gemert enkele suggesties voor vervolgonderzoek, waarbij ze onder meer op een groeiende belangstelling voor internationaliserende en contextgerichte vraagstellingen wijst.

De vraag hoe een glorieuze toekomst in het onderzoeksveld veilig gesteld kan worden, had meer reflectie verdiend, zeker nu de discussie over het invoeren van een 'culturele canon' in het onderwijs in alle hevigheid is opgelaaid. De Onderwijsraad, het hoogste adviesorgaan van minister Van der Hoeven, meent dat de kennis en het bewustzijn van de nationale identiteit bij leerlingen groter zal worden dankzij zo'n culturele canon. De hamvraag is of beide schrijvers daarin een plaats zullen krijgen. Mits ook de inhoudelijke herlezing van hun werken nieuwe 'input' krijgt, kunnen Wolff en Deken zich geen betere pleitbezorgers wensen dan de gedreven samenstellers van deze bundel.

Lotte Jensen

Justin Clemens & Dominic Pettman
Avoiding the Subject. Media, Culture and the Object.

Amsterdam (Amsterdam University Press) 2004.
216 pagina's € 29,95
ISBN 90 5356 716 X

Virtuele wetenschap

Disclaimer: de analyse van populaire cultuur kan leiden tot wezenlijke inzichten. De dialoog met recente theoretici, al dan niet ingekapseld, evengoed. 'Nieuwe' studies zoals bijvoorbeeld 'cultural studies' horen thuis in de academie. Dit boekje echter niet. Sterker nog, het lijkt de verwijten die deze 'nieuwe' studies vaak worden gemaakt en de pogingen van critici om de postmoderne aanpak te weren uit de wetenschap, te rechtvaardigen.

Volgens Clemens en Pettman, auteurs van *Avoiding the Subject*, is iedereen, in welk veld dan ook, het er over eens dat traditionele formuleringen van het object hebben afgedaan. 'Object' is al lang niet meer synoniem aan 'ding', concreet en tastbaar als de stoel waar je op zit. Ook de uitbreidingen van het concept 'object' met (politiek geconoteerde) machtsrelaties (Wie of wat maakt tot object? Wie of wat wordt tot object gemaakt en hoe?) of economische relaties (Wie produceert, wie distribueert en wie consumeert een object en wat zijn de gevolgen?) volstaan inmiddels niet meer. Al in de eerste helft van de vorige eeuw noteerde Walter Benjamin hoe mechanische reproductie en serialisatie de aura van het traditionele (esthetische) object verwoestte. Enkele decennia later verklaarde Jean Baudrillard dat het onderscheid tussen schijn en werkelijkheid niet langer houdbaar is in een media-verzadigde en -getekende wereld. Voeg hier de rappe ontwikkelingen van nieuwe media aan toe, die onze leefwereld digitaliseren van Baudrillards hyperrealiteit tot een virtuele realiteit, en de problematisering van het object is compleet.

Als het aan Clemens en Pettman ligt, wordt het object in ere herstelt, en wel – zoals de titel doet vermoeden – door het subject te mijden. De onduidelijke status van het object leidt Clemens en Pettman tot drie hamvragen. Ten eerste; wat is de status van het object in een virtuele wereld? Ten tweede; wat voor gevolgen heeft dit voor de status van het affect? Ten derde; hoe kunnen deze nieuwe relaties tussen object en affect gedacht worden en hoe kan daarop actie worden ondernomen? De auteurs trachten de 'mutaties van het object te traceren', om zo te komen tot de politieke en esthetische consequenties van dit gemuteerde object "for and on human subjects". (p. 11) Het subject wordt verre van gemeden, zo blijkt. De titel is dan ook niet meer dan een woordgrapje dat de inhoud van dit boek niet dekt. Veel van

dergelijke 'vormtroukjes' zullen volgen. Maar, "...we try to begin with the object." (p. 11), zo drukken de auteurs ons op het hart.

Tot zover het theoretisch kader dat de auteurs de lezer voorhouden. Dan begint de *rollercoasterride* langs de meest uiteenlopende pieken en afgronden van de hedendaagse (populaire) cultuur. Dit levert een aparte mix van 'objecten' op: een vrouw die de Berlijnse muur trouwt, het (meestal witte) konijn als 'virtuele totem van ontologische onzekerheid' (denk aan *Alice in Wonderland*, *The Matrix* en *Donnie Darko*), Bush die Osama van achteren neemt en vice versa, en – schrijnend misplaatst in deze opsomming van vermakelijke rareiteiten – een vrachtschip volgepropt met vluchtelingen dat reddeloos ronddobbert omdat het zijn 'lading' niet mag lossen op Australisch grondgebied. Op het eerste gezicht heeft dit alles weinig van doen met de verwachtingen die de auteurs in de inleiding oproepen. Jammergenoeg verandert daar, ook op het tweede gezicht, weinig aan. Hier kom ik later op terug, wanneer ik ook zal verklaren waarom ik 'object' tussen aanhalingstekens typ.

Eerst dienen wat opmerkingen te worden gemaakt over de formule die de auteurs consequent toepassen (een methode mag het niet heten). Deze is simpel: neem een opmerkelijk voorval of culturele uiting – essentieel hierbij is dat het recent is –, associeer er hevig op los, smijt er wat denkers tegenaan en sluit af met een belerende, politiek correcte boodschap die schippert tussen nostalgische moraliteit en hoopvol idealisme. De opmerkelijke voorvallen zijn reeds in de voorafgaande alinea geïllustreerd. Over de denkers die er te pas en vooral te onpas bij worden gehaald moet nog even wat worden gezegd. Al te vaak functioneren aangehaalde denkers als niet veel meer dan *namedropping*, zonder dat hun plaats in het artikel en het verband met het ter sprake zijnde 'object' voldoende wordt verantwoord of verklaard. Op één van de vele zijweggetjes waarvan de artikelen zijn vergeven, wordt de lezer bijvoorbeeld tussen neus en lippen door geïnformeerd dat het gebruik van de 'Golem' uit de Joodse legende hier bedoeld is op de manier waarop Derrida het behandelt. (p. 67) Waar en hoe Derrida dat doet, wordt door de auteurs niet vermeld. Als wel dieper in wordt gegaan op een denker, bijvoorbeeld in het geval van de vrouw die de Berlijnse muur trouwt, berust de verwijzing op weinig meer dan een (toevallig?) woordgrapje: Sartre's 'Concrete Relations with Others' uit 'Being and Nothingness' wordt omgeturnd tot 'Relations with Concrete Others'. Haha, de Berlijnse muur was van beton (*concrete*), maar naast deze leuke verschijningsvorm mist de auteurs' bewerking van Sartre elke rechtvaardiging. Een ander kunstje onder het kopje 'creatief met quotes': Heidegger wordt ten tonele gevoerd met de uitroep: "Where are we?". (p. 115) Zo zin- en betekenisloos als dit er staat, los van elke context, mag je hopen dat de auteurs hier een knipoog maken naar zichzelf en de manier waar-

op ze citeren.

Inhoudelijk laten de auteurs simpelweg teveel steken vallen, alsof ze mee worden gesleurd in hun eigen wervelwind. Zoals eerder vermeld, houden George W. Bush en Osama Bin Laden er een heftig seksleven op na, op het internet dan. Waar de auteurs in Photoshop en de relatief gemakkelijke toegang tot het internet een fundamentele verschuiving zien in het wezen van propaganda, zou ik in de eerste plaats willen wijzen op een eventuele vergelijking met de geschiedenis van de drukpers en de levendige pamflet- en spotprentcultuur van de zeventiende eeuw. 'Hoe 'nieuw' zijn nieuwe media, hoe baanbrekend en ongekend zijn de gevolgen van nieuwe media?', zijn vragen die juist 'media studies', waarschijnlijk de discipline waar de meeste van de lezers worden aangetroffen, in de ban houden. De auteurs zijn zich wel bewust van deze discussie, getuige een subvraag van hamvraag één uit de inleiding: "How do [the objects] differ from previous 'epochs of objectness'?" (p. 11) Ze komen er echter niet op terug met een mogelijk antwoord. Deze inhoudelijke omissie is tekenend voor de neiging om alles maar als nieuw, anders en baanbrekend te bestempelen, zonder de moeite te nemen de analyses te situeren in een bredere, academische discussie.

Maar de slotzin van dit – rijkelijk geïllustreerde! – product van enkele uurtjes surfen op het net slaat werkelijk alles. Dit is de oproep waarmee de lezer het riet in wordt gestuurd: "But unless we want to add a whole host of other dreadful dates to our 'perpetual calendar of human anxiety' (Focillon), then we should spend less time demonizing the enemy, and more time *Photoshopping a future we can all actually live in.*" (p. 91, mijn cursivering) Is dit nou een verwoede poging om wat vrijblijvende observaties van een diepgaander motief te voorzien? Nee, dit is de invulling van hamvraag nummer drie zoals geschetst in de inleiding. Dit dan is de auteurs' suggestie voor de mogelijkheden van actie ondernemen in de 'nieuw' ontstane situatie van het virtuele object. Deze finale dooddoener – slechts één voorbeeld van vele – kan het gebrek aan goed onderbouwd onderzoek, aan toetsing van klakkeloze aannames en aan ware inhoud niet verhullen.

Waar de bovenbeschreven formule dan tenminste nog consequent wordt toegepast, is de toon van elk artikel zo anders, dat ik in eerste instantie het idee kreeg te maken te hebben met tal van auteurs in plaats van met één samenwerkend stel. De verklaring voor dit storende feit is simpel. De auteurs geven al vroeg aan dat 'sommige' – zeg maar gerust zes van de acht – hoofdstukken in andere vorm al eerder zijn verschenen in verschillende media. Met de toevoeging van een theoretische inleiding werd een overkoepelend thema geïntroduceerd – of: erop geprojecteerd –; dat van het geïntroduceerde object, wat leidde tot een pakkende titel. Maar waar de titel al eerder inadequaet bleek, geldt hetzelfde